

יסודות כתובות

שיעור ראשון

מהות הנישואין

מקורות

- א. דברים כ, ז; דברים כב, כב-כד
- ב. גמ' כתובות מח: "תנא מסר... לחופה ולא נבעלה"
- ג. רמב"ם הל' אישות פ"י ה"א-ב; ר"ן א. ד"ה או שפירסה; תוס' יומא יג: ד"ה לחדא; ספר העיטור שער ברכת חתנים "חלק השני... והם הנישואין"; [שולחן ערוך אהע"ז סי' נא סעי' א]
- ד. גמ' קידושין ה.-: "אמר רב הונא... אינו דין שתקנה"
- ה. רמב"ם הל' אישות פ"א ה"א-ב

ספר העיטור שער ברכת חתנים החלק השני

חלק השני כניסתה לחופה. והוא שאמר לעולם היא ברשות האב עד שתכנוס לרשות הבעל לנישואין, ואמר רב הונא: חופה וקונה מק"ו, ומה כסף שאינו גומר אחר כסף קונה, חופה שגומרת אחר כסף אינו דין שתקנה, אלמא אינו קונה קנין גמור עד שתכנוס לחופה. וחופה היא שמוסר האב ומכניסה לבעלה לבית שיש בה חידוש, כגון אלו הסדינין קור"טת סביבות הכותלים, ויש שעושין סוכה בוורד והדס כפי המנהג ומתייחדין בה שניהם והיא שקורין טלמ"י בלע"ז. והאומר חופה היא הסודר שחופין ראשיהן בשעת הברכה לאו מלתא, מדגרסינן בסוכה: 'וליהדו בחופה וליכלי בסוכה אין שמחה אלא בחופה'. גרסי' בירושלמי: 'עד שתכנוס לחופה, לא סוף דבר לחופה אבל לבית שיש בו חופה', ש"מ מקום מיוחד כעין כילה שיושבין ביניהם השושבינין, והם הנישואין.

בשעה טובה אנו מתחילים את שיעורי 'יסודות כתובות'. מסכת כתובות, כשמה, עוסקת ברובה בכתובה, בחיובים הנלווים לה וביחסי הממון שבין הבעל לאשתו. אמנם, עיקרי הסוגיות העוסקות בעניינים אלו מרוכזות בחציה השני של המסכת – מאמצע הפרק הרביעי [דף מו]. חציה הראשון של המסכת עוסק בשלושה נושאים מרכזיים:

- א. הנישואין – הכניסה לחופה, ברכות הנישואין ושבעת ימי המשתה' [דפים ב-ח].
- ב. דיני ספקות, הכרעות, בירורים ונאמנויות [דפים ט-כח].
- ג. דיני קנסות – אונס, מפתה ומוציא שם רע [דפים כט-מו].

בשיעור זה נעסוק בנושא העומד ביסוד דיני המסכת – הנישואין.

קשר האישות בין האיש לאשתו נעשה בשני שלבים: אירוסין ונישואין. שלבים אלו מפורשים בתורה:

ומי האיש אשר ארש אשה ולא לקחה ילך וישב לביתו, פן ימות במלחמה ואיש אחר יקחנה.

[דברים כ, ז]

קיומם של שלבים אלו עולה גם מההבדל בעונש הבא על נערה מאורסה מעונש הבא על אשת איש:

כי ימצא איש שכב עם אשה בעלת בעל ומתו גם שניהם האיש השכב עם האשה והאשה, ובערת הרע מישראל. כי יהיה נער בתולה מארשה לאיש, ומצאה איש בעיר ושכב עמה. והוצאתם את שניהם אל שער העיר ההוא וסקלתם אתם באבנים ומתו, את הנער על דבר אשר לא צעקה בעיר ואת האיש על דבר אשר ענה את אשת רעהו, ובערת הרע מקרבך.

[דברים כב, כב-כד]

ובהלכה קיימים הבדלים נוספים בין האירוסין לנישואין, כגון: הפרת נדרים, היתר כהן להיטמא לאשתו, אכילת אשת כהן בתרומה וירושת הבעל.

עם זאת, בשונה ממעשה הקידושין, אותו מגדירה המשנה במדויק – "האישה נקנית בשלוש דרכים... בכסף, בשטר ובביאה" [קידושין ב.] – מעשה הנישואין מעורפל הרבה יותר; אין במשנה כל אמירה ברורה המגדירה מהו מעשה הנישואין ומהי השעה בה האישה נעשית נשואה.

מדברי הגמרא עולה שהאישה נחשבת לנשואה כבר משעת כניסתה לחופה:

אמר רבא: אמר לי אמי, חופה בהדיא כתיבא: 'כי יהיה נערה בתולה מאורשה לאיש', 'נערה' – ולא בוגרת, 'בתולה' – ולא בעולה, 'מאורשה' – ולא נשואה. מאי נשואה? אילימא נשואה ממש, היינו בתולה ולא בעולה. אלא לאו שנכנסה לחופה ולא נבעלה. [כתובות מח:]

אמנם, הגמרא אינה מגדירה מהי שעת הכניסה לחופה, ונחלקו בכך הראשונים.

הרמב"ם כותב בהלכות אישות:

הארוסה אסורה לבעלה מדברי סופרים כל זמן שהיא בבית אביה, והבא על ארוסתו בבית חמיו מכין אותו מכת מרדות. ואפילו אם קידשה בביאה, אסור לו לבוא עליה ביאה שנייה בבית אביה עד שיביא אותה לתוך ביתו ויתייחד עמה ויפרישנה לו. וייחוד זה הוא הנקרא כניסה לחופה, והוא הנקרא נישואין בכל מקום. [הל' אישות פ"י ה"א]

לדבריו, חופה היא הכנסת האישה לביתו וייחוד עמה.

ה"ן מביא שיטה חולקת:

ואחרים אומרים דחופה לאו היינו יחוד.... אלא חופה היינו כל שהביאה הבעל מבית אביה לביתו לשם נישואין. וילפינן לה מדכתיב 'ואם בית אישה נדרה', דמשמע דכל זמן שהיא בבית אישה הרי היא ברשותו. [ר"ן נדרים א. ד"ה או שפירסה]

לפי שיטה זו, החופה היא עצם הבאת האישה לביתו, גם ללא ייחוד.

בתוספות במסכת יומא מובאת שיטה שלישית:

[תוס' יומא יג: ד"ה לחדא]¹

בתולה משיצתה בהינומא הויא חופה שלה.

שיטה רביעית מובאת בספר העיטור:

חופה היא שמוסר האב ומכניסה לבעלה לבית שיש בה חידוש, כגון אלו הסדינין... סביבות הכותלים, ויש שעושין סוכה בוורד והדס כפי המנהג, ומתייחדין בה שניהם... והאומר חופה

¹ תוספות דנים לפי זה – ובעקבות דברי הירושלמי [פ"א ה"א] – באופן בו אלמנה נישאת.

היא הסודר שחופין ראשיהן בשעת הברכה לאו מלתא, מדגרסינן בסוכה: 'וליחדו בחופה וליכלי בסוכה, אין שמחה אלא בחופה'.² [ספר העיטור שער ברכת חתנים החלק השני]

העיטור מביא שיטה שהחופה היא "הסודר שחופין ראשיהן בשעת הברכה"². העיטור חולק וסובר שהחופה היא הבית המקושט בו מתייחדים החתן והכלה³.

העמימות הקיימת בסוגיות בהגדרתה המדויקת של החופה וריבוי השיטות בעניין זה בדברי הראשונים, מעלים אצל חלק מן האחרונים את הטענה שאכן אין מעשה מסוים המוגדר כ'מעשה הנישואין'.

כן כותב הבית מאיר:

ואם נפשך לומר דלשון 'ויתייחד' הוא יחוד ממש, מכל מקום נראה לעניות דעתי שהרמב"ם מודה להעיטור דיש סוג חופה נמי באופן אחר, אך **דחופה כזו תולה במנהגי מקומות, כל מקום לפי מנהגו, על דרך שאמרו 'סיטומתא קניא'**, אלא דנקיט עיקר חופה שהיא מדינא, דומיא דעיקרי קניינים... אבל מודה דיש חופה מבלעדי זה, מה שהקביעו כל מקום ומקום לכנות בשם חופה. [בית מאיר נה, א ד"ה ויתייחד]

וכעין זה כותב ערוך השולחן:

ונלע"ד דכל הפוסקים לא פליגי כלל, דהנה באמת חופה לא כתיבא בתורה, ורק נישואין כתיב כדכתיב 'ומי אשר ארש אשה ולא לקחה', וזהו קיחה דנישואין. ומעיקר דין התורה כשבא עליה לשם נישואין שתהא כאשתו גמורה הרי היא נשואה... אמנם אין דרך בני ישראל לעשות הביאה בפירסום... ולכן קבעו רז"ל שהחופה תהיה תחת הנישואין... ופירוש חופה הוא מלשון 'חופף עליו כל היום', והוא לשון כיסוי והבדל מאחרים... ונקבע הדבר הזה לעשות חופת כבוד ולברך עליהם שבע ברכות, ובזה היא נשואה גמורה והביאה לא תעכב... **וכל מין חופה שנהגו לעשות זהו קניין הנישואים**, כיון שכוונתם לנישואין ומובדלים מאחרים שעומדים שניהם במקום אחד לשם נישואין, כגון שהוא מכניסה לביתו ומתייחד עמה... וכן אם הנהיגו במיני חופות אחרים, כמו... שעושין מקום מיוחד ומקושט בעבור החתן והכלה, או כמו אצלנו שמעמידים כלונסאות בפריסת יריעה ותחת זה מכניסים הנישואים את החתן והכלה... וזהו אות לנישואין, והכל יודעים שזהו הכנה לבא עליה כדרך כל הארץ... כללו של דבר, **מעיקר דין תורה הוי נישואין ביאה לשם נישואין או ההכנה לזה, והחופה היא ההכנה לזה, ואיזו הכנה תלוי במנהגא**, דכיון דקורין לזה הדבר חופה ומברכין הברכות נגמרו הנישואין, ותכלית הכנות כל החופות שמרגע זו ואילך נכנסה לרשותו ומוכן לחיות עמה כאיש ואשתו. [ערוך השולחן נה, יד-יז]

לפי דבריהם, מעשה הנישואין הוא 'טקס' המבטא את שלב הגמר שביצירת קשר האישות, וכל מעשה המבטא עניין זה מחיל את הנישואין.

דברים אלו מבוססים על הבנה כי קשר האישות נעשה בשני שלבים, על ידי שני מעשי קניין שונים: השלב הראשון הוא מעשה הקידושין – ייחוד האישה לאיש מסוים ושינוי מעמדה מפנויה לאשת איש, והשלב השני הוא מעשה הנישואין – יציאת האישה מבית אביה או מרשות עצמה לבית בעלה.

הבנה זו, כי הנישואין מהווים גם הם – בדומה לקידושין – מעשה קניין, משתמעת מדברי רב הונא כי חופה יכולה לשמש כמעשה קידושין:

² שיטה זו מובאת ברמ"א [אהע"ז נה, א].

³ עי' אנציקלופדיה תלמודית [כרך טז, ערך חפה, עמ' תיה-תכב] לסיכום שיטות והראשונים והפוסקים בעניין זה.

אמר רב הונא: חופה קונה מקל וחומר, ומה כסף שאינו מאכיל בתרומה קונה, חופה שמאכלת בתרומה אינו דין שתקנה. [קידושין ה.]

מסתבר שלפי רב הונא חופה וקידושין פועלים באותו מישור: שניהם הם מעשי קניין היוצרים אישות, ולכן חופה יכולה לשמש כמעשה קידושין⁴.

אמנם, מדברי הרמב"ם עולה תפיסה שונה בהבנת מהות מעשה הנישואין. הרמב"ם כותב בתחילת הלכות אישות:

קודם מתן תורה היה אדם פוגע אשה בשוק, אם רצה הוא והיא לישא אותה מכניסה לביתו ובוועלה בינו לבין עצמו ותהיה לו לאישה. כיון שניתנה תורה, נצטוו ישראל שאם ירצה האיש לישא אשה יקנה אותה תחילה בפני עדים ואחר כך תהיה לו לאשה, שנאמר 'כי יקח איש אשה ובא אליה'... ובאחד משלשה דברים האשה נקנית, בכסף או בשטר או בביאה... וליקוחין אלו הן הנקראין קידושין או אירוסין בכל מקום, ואשה שניקנית באחד משלשה דברים אלו היא הנקראת מקודשת או מאורסת. [הל' אישות פ"א ה"א-ב]

מדברי הרמב"ם עולה כי לפני מתן תורה נהגו הנישואין בלבד – "מכניסה לביתו ובוועלה בינו לבין עצמו ותהיה לו לאישה". התורה באה וחדשה את הקידושין – ייחוד האישה לבעלה לפני תחילת חיי האישות.

מדברים אלו נראה שקיים הבדל יסודי ועמוק בין הקידושין לנישואין: קידושין הם מעשה הלכתי – החלת חלות הלכתית-משפטית של ייחוד האישה לאיש מסוים. נישואין, לעומת זאת, ביסודם אינם מעשה הלכתי אלא מעשה מציאותי – הנישואין הם עצם תחילת חיי האישות של האיש והאישה.

הטיב לתאר זאת הגר"ד סולוביצ'ק:

אירוסין ונישואין שני שלבים הם בתהליך חלות האישות. מבליטים הם שתי צורות נפרדות של הקשר העתיק הנוצר בין איש לאישה. יש הבדל מסוים בין שני שלבי הריאליזציה של התקשרות האישות. אירוסין משותתים על קניין (כסף, שטר וכו'), והזיקה נקבעת על ידי פעולה צורנית, הלכית-חוקית. מושרשת היא בהחלטת רצון חופשית ובדעת מקנה ומתחייבת. הזיקה היא קניינית-איסורית. האישות במצב זה מתמצית בעיקרה באיסור האישה על כל העולם, והשלילה שבה מרובה על החיוב. עדיין היא אסורה על בעלה מדברי סופרים. ארוס וארוסה שתי חטיבות אקסיסטנציאליות הן. תחומי קיומם מסויגים הם עדיין... היא גרה בבית אביה והוא גר בביתו. הייעודים שונים הם ומבליטים סימני היכר תוכניים-מהותיים משלהם. במשמעות פסיכית-חוויתית עדיין גרים הם. הזיקה היא חיצונית, צורנית... ההטמעה הורכבה על הצד ההלכי הטכני. בנישואין אופק האישות מתרחב ומתעמק. הריאליזציה של הנישואין באה על ידי ייחוד-חופה... אין פעולת נישואין מסוימת קיימת כלל. ההישג בא מאליו. אין מעשה קניין כרוך בנישואין ואין חלותם זהה עם הבחינה הצורנית ההלכית של מערכת האישות. מהי מהותו של ייחוד חופה? הארוס והארוסה כורכים את חייהם בקיום אחיד... תכלית הנישואין, בניגוד לאירוסין, היא לקרב שני יחידים, להסיט מהם את המפריד והסותר ולהבליט את המשותף והמאחד ולהקנות להם צמידות שורשית מהותית. מה נאוו דברי הברייתא: 'אשתו ארוסה לא אונן ולא מיטמא לה' וכו'. ובאמת, מדוע יתאבל הארוס על ארוסתו וייטמא לה, בשעה שאין קרבה נפשית וזיקה מהותית קיימות ביניהם כלל. רק בנשואה הוא דבק, כעדותו של הכתוב: 'על כן יעזב איש את אביו ואת אמו ודבק באשתו'.

[דברי הגות והערכה עמ' 71-73]

לאור הבחנה זו בין קידושין לנישואין, מבאר הגר"ד (בשם הגר"ח) את דברי רב ניסים גאון ביישוב סתירת הסוגיות לגבי העראה: בגמרא ביבמות [נה:] נאמר שהעראה נחשבת כביאה ביחס לביאת

⁴ עי' אבי עזרי [הל' אישות פ"ג ה"ג] הטוען שמחלוקת האמוראים האם חופה יכולה לשמש כמעשה קידושין, תלויה בהבנת מהות החופה – האם היא מהווה מעשה קניין. [וע'ע שיעורי רבי שמואל [קידושין אות סז] הדן בכך].

"אישה לבעלה", ואילו בגמרא בקידושין [י.] נאמר לגבי קידושי ביאה ש"כל הבועל דעתו על גמר ביאה". תוספות מביאים את יישובו של רב ניסים גאון:

ורבינו ניסים גאון תירץ, דההיא דיבמות איירי אחר קידושין דעל ידי אותה העראה הוי כנשואה כמו חופה דלאחר קידושין.
[תוס' קידושין יד. ד"ה כל]

לפי דבריו, הגמרא בקידושין עוסקת בביאה היוצרת קידושין, ואילו הגמרא ביבמות עוסקת בביאה שלאחר הקידושין, היוצרת את הנישואין⁵. בהתאם לכך, העראה מועילה רק בנישואין, אך לא בקידושין הבאים ליצור קניין חדש. חילוק זה טעון ביאור: הואיל ו"כל הבועל דעתו על גמר ביאה", מדוע הנישואין חלים מיד בשעת ההעראה? הגר"ד מבאר בשם הגר"ח, כי חילוק זה נובע ממהותם השונה של הקידושין והנישואין:

יסוד החידוש הוא, שבשעה שאירוסין זקוקים לדעת מקנה, ככל קנייני התורה, נישואין אינם מיוסדים על דעת מקנה. חלים הם על ידי חופה מאליהם. אמנם החופה צריכה להתקיים לשם נישואין, ברם אין צורך כוונה לשם נישואין מזדהה עם חלות שם דעת מקנה. כל סברת הגמרא, כי 'כל הבועל דעתו וכו', קובעת מסמרים להלכה שאין דעת מקנה כרוכה בתחילתה של הפעולה, אבל כוונה אינה חסרה. שום איש לא יאמר כי תחילתה היא בכלל בעילת זנות. לכן חלים הנישואין תיכף.
[דברי הגות והערכה שם, הערה 4]

לדבריהם, קידושין הם מעשה קניין אותו מחיל האיש, ואילו נישואין מהווים מצב מציאותי, שחלותו נעשית מאליה בשעת החופה או הביאה. בהתאם לכך, קידושין חלים רק בגמר הביאה, הואיל ודעת האדם לקנות רק בשעה זו; נישואין, לעומת זאת, חלים כבר בתחילת הביאה, הואיל וגם תחילת ביאה נחשבת לביאה⁶.

להגדרה זו בטיבם של הנישואין יש השלכה נוספת, לגבי הצורך בעדות על הנישואין.

האבני מילואים כותב:

דנישואין צריך עדים, וכשם שהמקדש בלא עדים אין חוששין לקידושין, משום דילפינן 'דבר דבר' מממון, הכא נמי נישואין הוי ליה דבר שבערווה, דכל עניני אישות צריך עדים, ולכמה דברים נשואה שאני מארוסה, דארוסה בסקילה ונשואה בחנק. [אבני מילואים לה, יז]

לדבריו, כשם שקידושין צריכים להיעשות בפני עדים, כך הנישואין צריכים להיעשות בפני עדים.

האבני נזר חולק וסובר שנישואין אינם צריכים עדים:

והנה נראה לי ברור **דחופה אחר הקידושין לא בעי עדים**, ולא דמי לקידושין דאפילו שניהם מודים לא מהני, דחופה לא הוי דבר שבערווה מצד מה שנאסרת להעולם, דכבר נאסרת משעת אירוסין, ומצד מה שניתרת לבעלה לא הוי חב לאחרים, ומה שנעשית אשתו ליורשה ולטמא לה לא הוי דבר שבערווה, ותדע דלא משתמיט אחד מהפוסקים לומר דחופה צריך עדים. [אבני נזר אה"ע"ז סי' שצה אות ג]

לדבריו, אין צורך בעדות על הנישואין משום שנישואין אינם 'דבר שבערווה'⁷.

הגר"ד טוען, על פי דבריו דלעיל, שאין צורך בעדות על הנישואין מטעם שונה:

בעניין קיום דבר, כבר חידש ר' חיים בדבריו על שיטת הרמב"ם, שאין עדים נחוצים לקיום הדבר בחליצה... משום שאין חלות דעת משתייכת לחליצה, שהפסוק בא מאליו. לפי יסוד

⁵ וכן סובר הר"ף [ביבמות יח:].

⁶ וכן כותב הקהילות יעקב [קידושין סי' יט].

⁷ עי' אור שמח [הל' אישות פ"י ה"ב] הדן בכך בהרחבה.

זה, ועל פי חידושו בחופה שאינה נתפסת בדעת וחלותה בוקעת ועולה מאליה, אין צריכים לעדי קיום בנישואין. [דברי הגות והערכה, שם]

לדבריו, 'עדי קיום' נצרכים רק בחלות הלכתית-משפטית הנעשית על ידי אדם, ואילו בחלות מציאותית הנעשית מאליה אין צורך ב'עדי קיום'⁸. בשל כך, הואיל ונישואין אינם חלות הלכתית-משפטית אותה מחיל האדם, אלא מעשה מציאותי, בו החלות חלה מאליה מחמת המציאות שנוצרה, אין בהם צורך ב'עדי קיום'⁹.

עד כה הוצגו שתי תפיסות במהות הנישואין: האם הנישואין הם חלות קניינית-משפטית (בדומה לקידושין), או שהנישואין הם מעשה מציאותי-טבעי, והמציאות שנוצרה בעקבותיו היא המחילה את החלות ההלכתית. עם זאת, קיימת תפיסה מורכבת יותר, הטוענת שיש להבחין בעניין זה בין שני רבדים הקיימים בנישואין.

כן טוען רבי חיים שמואלביץ:

באמת מן התורה יש בנישואין שני עניינים: האחד קנייני הנישואין, והוא לעניין שירשה ומיפר נדריה... והשני הוא האישות של הנישואין, דבדין תורה תרי מיני אישות נינהו, אישות דאירוסין ואישות דנישואין, ונישואין שם בפני עצמה וארוסה שם בפני עצמה... ונראה לומר, דהני תרי חלקי הנישואין, קנייני הנישואין והאישות דנישואין, מתחלקים זה מזה לעניין תנאי ומקח טעות, דלעניין קנייני הנישואין הוא חופה מעשה קניין גמור ככל הקניינים שבתורה, ושפיר מהני מקח טעות לבטלה... מה שאין כן לעניין אישות דנישואין, אין החופה מעשה קניין אלא ניהוג אישות גרידא, והוא עניין של מציאות, דכל שמכניסה לביתו ונוהג בה מנהג אישות ממילא חייל בה אישות דנישואין... ומשום הכי לא שייך בזה דין מקח טעות, דסוף סוף במציאות נהגו מנהג אישות, ועל ידי זה חייל בה אישות דנישואין.

[שערי חיים כתובות סי' ב'¹⁰]

לפי דרך זו, שתי התפיסות דלעיל מתאימות לשני היבטיו של מעשה הנישואין: מחד, הנישואין מחילים מערכת חיובים ממונית בין האיש לאישה, וביחס להיבט זה הנישואין מהווים מעשה בעל אופי קנייני-משפטי. מאידך, הנישואין מממשים את ייחוד האישה לאיש אליו התקדשה, וביחס להיבט זה הנישואין אינם מעשה של החלת חלות הלכתית, אלא מעשה מציאותי של הכנסת האישה לבית בעלה ותחילת חיי האישות עצמם.

בשולי הדברים נעיר, כי דרך זו מבוססת על הנחה כי שני היבטים אלו, האישות והממון, מהווים שתי מערכות מקבילות, שאינן תלויות בהכרח זו בזו. בעזרת ה' בהמשך לימודנו נברר עניין זה בהרחבה – מהו היחס בין חיי האישות לבין החיובים הממוניים הנלווים להם.

להערות ולתגובות: שלמה ליפשיץ

lshlomo26@gmail.com

השיעור מוקדש לעילוי נשמת רחל בת יצחק וולטרס ז"ל

ולעילוי נשמת אברהם בן צבי פייר ז"ל

⁸ הגדרה זו מבוססת על דברי הגר"ח [הל' יבום וחליצה פ"ד ה"טז]. [דבריו הובאו ב'יסודות יבמות' שיעור שלושה עשר, 'קניין היבמה' ועל שם לדיון האם מעשה היבום טעון עדים].

⁹ וכן כותב האבי עזרי [הל' אישות פ"ג ה"ג]. [לפי הבנה זו, בהכרח אין תנאי ושליחות בנישואין; ועל רבי עקיבא איגר [מהד"ת סי' נא] ואור שמח [הל' אישות פ"י ה"ב] הדנים בכך].

¹⁰ הבחנה מעין זה עולה גם מדברי הגרנ"ט [סי' יט].